

БАЛАДНО-ВЕРТЕПНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗІВ РАЮ, ПЕКЛА ТА РАЙСЬКОГО ДЕРЕВА В ЛІРИЦІ В. СТУСА

Тему художнього моделювання Всесвіту, осмислення ролі людини як частки макрокосму повернули з часів бароко в свою творчість шістдесятники. Цю тему митці перевели в площину індивідуального заглиблення в часи реакції 70-х років ХХ століття. Сім'я та, ширше, рід завжди залишалися головною суспільною одиницею українця, тому образ роду, родова пам'ять стали фундаментальними поняттями національного відродження 60-х років. Архетипи колективного підсвідомого українського народу фіксують центром української сім'ї не батька, що був мисливцем та воїном, а матір - берегиню. Актуально простежити, як в поезії В.Стуса періоду ув'язнення переважає це фольклорне розуміння жіночого начала світу, уособленням якого є образний ряд: кохана дружина — мати — земля — держава в протистоянні добра і зла, пошуку світової гармонії. Образно - стилістична ускладненість поетичних творів В.Стуса полягає у зверненні до біблійних міфологем з архетипом Спасителя у центрі, у поетичному переосмисленні міфологічних топосів світової літератури. Це також і звернення до естетики бароко з її практиками духовного пересо- творення людини, вертепними містеріями, шаною до Біблії, Долі, яка приймалася серцем, ідо філософії, де існувала дуальна єдність понять життя / смерть, день / ніч, верх / низ.

Дослідженню сакрального простору поетичної збірки «Сад божественних пісень» Г. Сковороди присвячена стаття архієпископа І. Ісиченка. Дослідник оповідає про зародження на Україні XVII ст. нових форм чернечого подвижництва, «вільних від контрольованих владою традиційних інститутів»

[2, 53]. Відображення духовного досвіду мандрівного українського філософа дослідник бачить в описі «внутрішнього ритму життєвих мандрів» [2, 57]. У статті образ саду розглядається як містичне місце, «де проростає божественна мудрість в житті людини і де відкривається перспектива майбутньої зустрічі з Христом» [2, 57]. Подібні містичні зустрічі метафорично описано й у віршах В. Стуса, загальнолюдське значення яких полягає в осмисленні сковородинської істини про те, що вогнем Христової любові спалюється все зло, долається пекло та створюється життєдайний ґрунт для божественного саду. Бачиться необхідним приділити увагу тому, як фольклорні образи допомагають розкрити зміст Стусового чернечого подвижництва. З'ясуємо, як структурованості безбарвного імперського світу поет протиставляє квітуче буяння духовного життя, утіленого в слові.

У реальному світі панує тріумф профанного, що вимагало створення ідеального сакрального універсуму в художньому просторі. Присвятивши свою монографію сакральному відчуттю в літературі епох Модернізму та Постмодернізму, І. Набитович визначає *sacrum* силою, яка викликає людині контрастивно гармонійну реакцію — відчуття загрози і страх, а одночасно - захоплення» [4, 15]. Ще недостатньо приділено уваги тому, як подібні сакральні стани описує В.Стус через посередництво фольклорних образів та мотивів. Важливим інтертекстом для поета стає також і Біблія. Досліджуючи біблійний глокалізм в художній літературі, І. Набитович зазначає, що «біблійне ядро - зерно (образ, мотив, сюжет, алюзія), розростаючись з середини (метафорично), сприяє творенню ¹ нових художніх смислів на різних типологічних рівнях - жанровому, морфологічному, тематичному, стильовому, поетикальному» [4, 93].

Безпосередньо народнопоетичній стихії в творчості В.Стуса присвячена мало не поодинокі ґрунтовна розвідка С.Мишанича. Дослідник віднайшов ключові фольклорні образи та мотиви віршів В.Стуса — голосільні мотиви, символіку народних поховальних традицій, знедолений образ матері, народнопоетичні ботанічні символи, які «вказують на масштаби національної катастрофи як наслідок імперської політики денаціоналізації» [3, 86]. На думку дослідника, стиль фольклорних жанрів поет використовує «з метою переосмислення фольклорних зразків, акцентування на моментах найвищої психологічної напруги» [3, 54]. Одним зі стійких образів віршів В. Стуса науковець уважає образ вертепу, в якому, за його спостереженням, перемішались «заклики до любові й вибух люті, янгольські співи з неодмінними передбаченнями власної потойбічної долі» [3, 6]. У висновках науковця зазначено, що В. Стус відбирає «функціональність естетично вирашні фольклорні жанри та образи з тим, щоб трансформувати їх у власну естетичну сюжетно-композиційну поетичну систему» [3, 92].

Метою статті є розгляд того, як, вдаючись до біблійного фольклору, народнопоетичних жанрів балади та вертепу, В.Стус розкриває одні з головних концептів своєї в'язничної поезії - концепти роду та смерте існування.

Стрижнева модель Всесвіту В. Стуса пов'язується із Деревом життя, яке в біблійному фольклорі постає у варіантах Світового дерева, Небесного дерева, Дерева пізнання, Райського дерева.

Мова про образ яблуні, чії плоди символізують заборонений плід із дерева пізнання добра і зла. Отож, і у віршах В.Стуса яблуко постає як опосередкований символ пізнання добра і зла, а яблуня - як квітучий образ роду.

У народній міфології Дерево життя асоціюється з трьома частинами: верхня - крона - пов'язується з птахами; середня - із стовбуром та копитними тваринами; нижня - із корінням тазміями, жабами, рибами [1, 57]. Три частини Дерева життя відображають троїсту суть нашого космічного існування, як і тризуб - родовий знак князя Володимира. А в поєднанні з християнською символікою є відображенням Святої Трійці: Бога Отця, Бога Сина та Духа Святого.

Вибудовуючи за фольклорними та біблійними уявленнями свою модель Всесвіту, В. Стус звертається також і до вертепного сакрального свягценнодіяння. У центрі багатьох його віршів, ніби в глибині вертепної скриньки, зображена Свята Родина. Образи з горішнього вертепного ярусу - Мати Божа, Христос та Йосип набувають міфологічної трансформації в образі коханої дружини й сина, якого веде за руку сам Пан Господь. Мова про вірш «Ледь очі стулиш - дерево росте...» зі збірки «Час творчості» [5, 120] (1972). Концепт поетового смертеіснування розкривається в цій метафорично описаній зустрічі з Христом в Райському Саду, що оточує яблуню - Райське дерево з червоно - золотавими плодами. Як і у Г. Сковороди, у вірші В.Стуса Сад - не лише поетичний символ, а й структурна модель Всесвіту, що відкриває антитезу життя / смерть. Вертикальний вимір сакрального простору віршів поета визначається висхідним рухом душі до християнських ідеалів - Віри, Надії, Любові. Останній поет осягнув сповна як любов «до бідних, кривджених, до жебраків» також і через своє кохання до дружини, яким він змушений був поступитись, спокутуючи «людську біду за декілька віків» [5, 26]. Яблука, які дружина передала до в'язниці, стають символом пізнання цієї вищої суті християнської любові у вірші «Ці яблука тримала у руках» (зб. «Час творчості» [5, 26]).

Долішній вимір сакрального простору віршів В.Стуса, як і Г.Сковороди, пов'язаний з пекельною рікою («хлопочеться Тиверіад» [5,120]), або морем, що прагне затягнути у свій вир, атакож із крижаним, засніженим простором, на якому враженому несправедливістю поету видиться «вижалене соснами узлісся / там, де вітри гудуть» [5, 26].

Як у вертепних містеріях, у віршах В.Стуса відчутною є пошана до Долі, Біди й Смерті. Смерть не лише визволяє від фізичних страждань, а й веде до воскресіння у творчості. Творчість як Божий дар і покарання, належить до вертикального виміру сакрального простору віршів митця. Створюється таке філософське коло поетового смертеіснування: життя - смерть фізична - вічне життя в Поезії. Виходячи зі свого призначення, своєї високої Біди та Долі, за яку ціна - життя, поет відмовився від маскуліної моделі Всесвіту з дубом, явором, ясенем чи гордим кленом у центрі, а створив материнську модель Всесвіту з яблунею у центрі — символом жінки — берегині, яка продовжить рід і вбереже дорогоцінний листочок роду - сина, як у вірші «І спогад усеможно завернув...» (зб. «Час творчості»):

Крислата яблуня в цвіту стоїть,
здається, розвилась посеред снігу, щоб
догодити спогадам, і кригу струсити з
віття. Мій синок біжить - і ручки
розкрилив жовтогарячі... [5, 54].

У снах-візіях ув'язненого поета кохані син та дружина існують у світловому полі сонячних, гарячих, червоно-золотавих кольорів, а рід виступає гілкою світового дерева. Поєднавши фольклор з метафізичним, потойбічним, надчуттєвим, автор зв'язує земне з вічним.

Образ яблуні зустрічаємо і в наступній після «Часу творчості» збірці поета — «Палімпсести» (1979). Образ яблуні як втілення жіночого начала Світобудови також і більш вразливий, ніж образи, що можуть маркувати маскулініні початки Світоустрою. Тим більшим є гріх того, хто посягає на символ квітучого родоводу, користаючись своїми фізичними перевагами. Вірш «Була я деревом живим...» за способом вираження загострених переживань, динамічністю композиції, сюжетним драматизмом асоціюється з баладним ліро - епосом. Тут ліричний герой В.Стуса, як і ліричний герой багатьох віршів Т.Шевченка, виразно фемінізується, його драматична доля накладається на жіночу трагедію, уособлює трагедію цілого українського роду під тиском ірраціональних імперських сил. Напружені життєві колізії, дивні, загадкові зловіщо — таємничі події втілюють не лише драму земного шляху поета, зламані стезі його власного життя, а й символізують трагедію його родини, зрештою, - всього українського роду.

За слушним спостереженням С.Мишанича, «мову й стиль балади поет використовує з метою акцентування на моментах найвищої психологічної напруги» [6, 54]. Від початку вірша «Була я деревом живим...» і до самої драматичної кульмінації семантика дерева відповідає народно-міфологічним уявленням, в яких за свою плодючість яблуня стала символом кохання, віддання

нареченого за любого [1, 139]. Своєрідність Стусової філософії вітаїзму - сп'яніння від життя - полягає в дуальності всіх речей. Так кохання - «трунок і дарунок», що порівнюється з міцним, як вино, болем і маркується епітетами «брунатний і гіркий» [6, 296]. Буття яблуна змальовано щасливим у довершено-цілісному часово-просторовому циклі дня / ночі, щоб удень «розкошувати в три сонця», а вночі цілком перебувати під владою місяця, що приховує від сторонніх очей силу почуттів закоханих: «нічний мій сором чемно крив» [6, 296]. Таким чином, в докульміна-ційному фрагменті вірша яблуня виступає як архетип родового дерева, якому, однак, не вдається вистояти під силою буревія, огромних хмар та проливного дощу, що символізують ірраціональне пекельне зло. У двобой між добром та злом доля перетворюється на недолю і у фіналі вірша звучить мотив зрадженої душі: «І душу зрадив віночок наспіву й надій» [6, 296]. Фольклорна основа заключної метафори очевидна, бо ж вінок — ритуальний предмет, елемент убрання дівчини, символ таїни вінчання Матері-Землі зі Святим Небесним Духом [1, 76]. Характерним для поезики В.Стуса є зв'язок фольклорної образності з почуттям болю ліричного героя. У такий спосіб асоціативне поле, що виникло навколо образу яблуні, безпосередньо пов'язане з мотивом страждань від усвідомлення перерваності роду, його квітучості і багатства - такого, яким задумав його Господь.

Отже, сакральні образи раю, пекла та Райського дерева мають у віршах В.Стуса баладно - вертепне художнє втілення. Вертепна структура репрезентує горішній та долішній рівні Світобудови. Горішній асоціюється з раєм та втілює мрію поета про ідеальне місце поза межами реальності, місце, якого він не знайшов на землі. У віршах ув'язненого В.Стуса, як і у віршах Т.Шевченка останнього періоду творчості, відчувається втрата надії на будь-яку соціальну справедливість, лишається всупереч усьому «упованіє» на Божу волю та милосердя. Стусова художня уява звертається до космічних, божественних сил з надією і благим захопленням Божим провидінням, що бере під свою опіку скривджену недолею й несправедливістю родину поета, його коханих сина та дружину (вірш «Ледь очі стулиш — дерево росте...»). Це чудесне проявлення - сакральні ві-зії, — що являлися в ув'язненні поетові, давали можливість притишити біль та докори сумління від усвідомлення, що його поетична Доля стала причиною нещастя родини і що він безсилий захистити рідних, адже й сам вже перебуває на тонкій межі між вимріяним для них раєм та уготованим йому пеклом.

Долішній рівень Світобудови або ж пекло є останнім відрізком земного шляху поета й пов'язаний з почуттями надлюдського болю, страждань та всюдисутності катів. Образи, що маркують пекельний простір Стусової лірики, — то пекельна ріка або море (вірш «Куди тобі прибитися, людино...» [5, 132]), що нагадують сквородинські зі збірки «Сад божественних пісень», а також упізнавані власне стусівські на означення самотності та безнадії - крига, безкрай крижаний простір, де народжується байдужість і до життя, і до смерті, відбувається відхід - «само-почезання» (вірш «Коли посне твоє здревіле тіло...» [5, 130]). Оптимізм трагічної лірики В.Стуса полягає в можливості подолання пекла, у вірі в свою Долю, яку асоціював за місією із Долею Спасителя - померти за бідних, кривджених та жебраків (вірш «Ці яблука тримала у руках»). За любов, що стала більшою від любові до рідних, поет заслужив на прощення. Недаремно яблука в біблійній міфології символізують не лише пізнання, а також гріх та прощення. Тож майбутнє воскресіння через смерть дароване поетові в Творчості й складає той період його буття у Всесвіті, який можна назвати життя після смерті. Він замикає розірване коло і розкриває смисл Стусової філософії смертєіснування.

Сакральний образ Райського дерева або Дерева життя, як і в народній та біблійній міфології, змальовано у віршах В. Стуса яблунею («І спогад усеможно завернув»), що асоціативно зв'язується з образом-архетипом українського саду - райського Саду - та пов'язує лірику В. Стуса з в'язничними віршами Т. Шевченка («Садок вишневий коло хати») та збіркою Г. Сковороди «Сад божественних пісень». Квітуча яблуня є образним осердям Стусового концепту роду, який він прагнув зберегти не менше, ніж свою поезію. Попри всі намагання лишитися з рідними та оберігати їх, історія поетової любові завершилася насильним розлученням. Цей трагічний сюжет розкрито у віршах, що мають ознаки баладного ліро - епосу, як вірш «Була я деревом живим...».

Важливість фольклорних чинників у поетичних текстах В.Стуса засвідчує його не лише найяскравішим представником українського модерну, фольклоризм якого криється в нових формах вираження, а також найяскравішим представником українського народнопоетичного та релігійного світоглядів наряду з Г. Сковородою, Т. Шевченком та М. Гоголем. На подальше ґрунтовне дослідження чекає універсалізм Стусового поетичного мислення, коли, розкриваючи нові комплекси екзистенційних почуттів людини, поет вдається до біблійних та фольклорних міфологем і тоді створює не образи — характери, а образи — символи, які без перебільшення можна назвати носіями нової української ментальності.

Список використаних джерел

1. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. - К.: Либідь, 2002. — 644 с.
2. Ісіченко І. Сакральний простір «Саду божественних пісень» Григорія Сковороди / Ігор Ісіченко, архієпископ // Слово і час. - 2013. — № 1. - С. 52-63.
3. Мишанич С. Народнопоетична стихія в творчості Василя Стуса / Степан Мишанич // Василь Стус в контексті європейської літератури: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції / Актуальні проблеми української літератури і фольклору: збірник наукових праць. - Донецьк, 2001. - С. 39-94.
4. Набитович І. Універсум sacrum'у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму): Монографія / Ігор Набитович. - Дрогобич - Люблін: Посвіт, 2008. - 600 с.
5. Стус В. Час творчості. Dichtenseit / Василь Стус // Твори у 4-х т. 6 кн. Т. 2. - Львів: Просвіта, 1995. — 429 с.
6. Стус В. Палімпсести / Василь Стус // Твори у 4-х т. 6 кн. Т. 3. Кн. 2 - Львів: Просвіта, 1999. - 495 с.

Анотація. У статті розглядається баладно-вертепна інтерпретація образів раю, пекла та Райського дерева у віршах В.Стуса. Стриженва модель Всесвіту В. Стуса пов'язується із Деревом життя. Мова про образ яблуни, чиї плоди символізують заборонений плід із дерева пізнання добра і зла. Увагу зосереджено на передачі автором сакральних станів, пережитих поетом в ув'язненні й зображених через посередництво фольклорних образів та мотивів. Доведено, що, звернувшись до фольклорних жанрів балади та вертепу, поет трансформує їх у власну сюжетно-композиційну поетичну систему.

Ключові слова: рай, пекло, Райське дерево, баладно-вертепна інтерпретація, сакральний простір, міфологема, Біблійний інтертекст.

Summary. In the article deals with the ballad-vertep interpretation of the paradise, hell and Paradise tree images in the poems by V.Stus. The purpose of this article is to examine that while resorting to biblical folklore genres of folk and ballads. So, in the poems by V. Stus the apple appears as a symbol of indirect knowledge of the good and evil, and apple tree is the blooming image of a family.

The figurative spiritual kinship of V. Stus and G.Skovoroda have been considered. The focus is made on the ideological positions of Baroque aesthetics, embodied in an address to the artist's spiritual practices of the recreation of a human, the vertep mysteries, respect for the Bible and Destiny. The vertical dimension of the sacred space is defined by the poet with the upward movement of the soul to the Christian ideals - Faith, Hope and Love. The bottom dimension is associated with the infernal river or sea, which seeks to get into a whirlpool, as well as with icy, snow-covered space.

The same as in vertep mysteries, the poems by V.Stus show respect for Destiny, Sorrow and Death. Death frees from not only physical suffering but also leads to the rebirth in the works. Creativity as both a gift from God and punishment, belongs to the vertical dimension of the sacred space of V. Stus' poetry. It creates a philosophical circle of the poet's life and death: life - physical death - eternal life in Poetry. The article analyzes the poetry collections of «Creation Time» and «Palimpsests» which depict Paradise or World apple-tree - as the embodiment of female beginning of the universe.

It has been noted that the lyrical hero by Vasyl Stus the same as the lyrical hero of many T. Shevchenko's poems is feminized, his dramatic fate imposed on female tragedy represents the tragedy of the whole Ukrainian family under the pressure of irrational imperial forces. It has been proved that he turned to folk and ballad genres to transform them into his own compositional poetic system.

Key words: heaven, hell, paradise tree, ballad - vertep interpretation, sacred space, mythology, biblical intertext.

Отримано: 7 квітня 2017р.